

УДК 930.1:930.85(100)“0395/1453”:94(477-13)“18/19”

**РОЗВИТОК ВІЗАНТИНІСТИКИ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ
ПРОЦЕСІ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.****Олександр МУЗИЧКО**Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра історії України історичного факультету

Мета студії – дослідити розвиток візантиністики в історіографічному процесі на території Південної України наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. У статті використано широке коло актових та наративних джерел. Зроблено висновок, що попри не такий уже й величезний кількісно доробок, південноукраїнська візантиністика зробила відчутний внесок у загальний процес осмислення візантійського феномену в історії, передусім культурних аспектів.

Ключові слова: історіографічний процес, південна Україна, Новоросійський університет, Крим, візантиністика

Дослідження еволюції різних галузей, напрямків, течій, шкіл історичної науки є одним із пріоритетних завдань сучасних історіографів. Це дозволяє краще побачити витоки історіографічних концепцій, намітити проблеми та перспективи, побачити вплив індивідуальних та колективних чинників у науковому пошуку. Про перспективність візантиністики в сучасній Україні свідчить наявність низки провідних візантологічних центрів у Києві, Харкові та Львові¹. Зростання уваги до візантиністики слід пов'язати не лише з очевидним впливом візантійської цивілізації на українську (і позитивним, і негативним), але й актуальністю імперіології. Разом з конкретно-історичними дослідженнями спостерігається й поживлення історіографічних візантинознавчих студій.

На цьому тлі, на нашу думку, недовивченим виглядає дослідження розвитку візантиністики в такому жвавому осередку наукового та громадського життя,

¹ *Домановський А. М.* Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. “De administrando “Візантійською цивілізацією” засобами Інтернету” / А. М. Домановський // *Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – Харків, 2012. – № 10. – С. 7–19; *Файда О. В.* Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. В. Файда. Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Л., 2006; *Чеканов В. Ю.* Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / В. Ю. Чеканов; Київ. славіст. ун-т. – К., 2009; *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Візантиністика в трудах ученых Харьковского университета (1804–1917 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Дриновський збірник. Дриновски сборник*. – Харків; Софія, 2008. – Т. 2. – С. 51–68; *Домановська М. Є.* Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. Є. Домановська. – Харків, 2015. – 18 с.; *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1874-1885 гг. / С. Б. Сорочан // *Stratum Plus. Культурная антропология и археология*. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – № 5 (2005–2009). С. 500–523.

яким була в XIX – на початку XX ст. Південна Україна, передусім Одеса. На сьогодні в історіографії маємо уривчасті та лаконічні згадки на цю тему². Винятком є низка змістовних статей харківських істориків С. І. Лимана та С. Б. Сорочана (до того ж, одного з провідних візантиністів України)³. Проте, вони охоплюють здебільшого розвиток візантиністики в Новоросійському університеті Одеси і до середини 1880-х років. Нашою ж метою є територіально розширити історіографію візантиністики в зазначеному регіоні за рахунок долучення інших осередків та центрів південноукраїнського історіографічного процесу та приділити увагу менш дослідженому періоду останніх десятиліть XIX ст. – перших двох десятиліть XX ст., до 1920 року, коли історична наука на півдні України опинилася у принципово нових умовах розвитку зі встановленням комуністичного режиму.

У статті використано широке коло актових та наративних джерел. Серед них переважають архівні актові джерела з фонду Новоросійського університету (№ 45) Державного архіву Одеської області (ДАОО). Серед наукових методів віддано перевагу генетичному, статистичному, порівняльному, аналогій.

Витоки візантиністики на півдні України сягають першої половини XIX ст. Першим освітнім закладом вищого типу, де існувала візантинознавча тематика, був Рішельєвській ліцей Одеси, в якому історію Візантії у своїх лекціях та працях у зв'язку з історією Русі, торкалися викладачі ліцею та члени ОТІС М. М. Мурзакевич, М. К. Павловський, П. К. Брун, Ф. І. Леонтович, М. П. Смирнов, Р. В. Орбінський. Першим науковим осередком, в тому числі з візантинознавчим струменем, було Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС). Першою у цьому регіоні статтею на суто візантинознавчу тему (і за назвою, і за охопленням матеріялу) була студія Р. В. Орбінського “Византийские женщины”⁴.

² Мерзлякова С. А. К истории византологии в Новороссийском университете: по фондам Научной библиотеки ОНУ / С. А. Мерзлякова // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. – 2009. – Т. 14. – Вип. 19. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 22-36.

³ Лиман С. И., Сорочан С. Б. Виктор Иванович Григорович как византист: херсонско-одесский период его научно-педагогической деятельности (1864–1876) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2009. – № 852. – Вип. 41. – С. 270–279; Лиман С. И. Средневековые генуэзские поселения в Крыму в творчестве В. Н. Юргевича (1819–1898) / С. И. Лиман // Древнее Причерноморье: сб. статей, посвященный 85-летию со дня рождения проф. П.О. Карышковского. – Одесса, 2006. – С. 124–129; Лиман С. И., Сорочан С. Б., Византия в трудах историков Новороссийского (Одесского) университета (середина 60-х – первая половина 80-х гг. XIX в.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник, X.; Софія 2009. – Т. 3. – С. 308–326; Лиман С. И., Сорочан С. Б. История изучения Византии в южных губерниях Российской империи (1804–1874 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Вестник православной Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. – Вып. 21. – 2006. – С. 7–52.

⁴ Орбинский, Р. В. Византийские женщины / Р. В. Орбинский // Русское слово. – 1859. – № 12, отд. 1. – С. 1–49; 1860. – № 7, отд. 1. – С. 112–163.

Новий імпульс розвитку візантиністики надало заснування в 1865 р. в Одесі Новоросійського університету (НУ). В умовах відсутності в НУ довгий час суто візантинознавчої катедри, візантинознавча тематика залишалася, так би мовити, “розпорошеною” у предметах історичного, філологічного та правового циклу: історія Росії, історія російського права, слов’янська філологія та старожитності, класичні старожитності та класична філологія, загальна історія. Зокрема, такою розпорошеністю, чи то пак принагідністю, відзначалася спадщина видатного славіста В.І. Григоровича, що не дозволяє його назвати засновником одеського і, ширше, південноукраїнського візантинознавства. До того ж, погляди славіста були занурені в першу половину XIX ст. з властивим для них досить примітивним уявленням про візантійську цивілізацію. Не менш тісно з візантинознавством була пов’язана тематика вихованця Московського університету, учня С.М. Соловйова Івана Степановича Некрасова (1836–1895), що розпочав працювати на кафедрі російської словесности НУ від 1868 р. і цікавився головно вивченням житій святих у Київській Русі і загалом літературою Київської Русі та Московського князівства. Певний імпульс для розвитку візантиністики в НУ надав захист в його стінах 9 листопада 1869 р. докторської дисертації київського історика В.С. Іконнікова про вплив культури Візантії на культуру Русі. Його офіційними опонентами виступили В. І. Григорович та М. П. Смирнов, неофіційними – П. К. Брун та І. С. Некрасов, а отже вся тогочасна причетна до візантинознавства когорта викладачів НУ. Вагому роль в успішному захисті дисертації відіграв професор А.Г. Брікнер – професор катедри загальної історії.

Фактично ж зародження візантиністики в НУ варто пов’язати з постаттю професора катедри канонічного права в 1870–1875 роках Олексія Степановича Павлова (1832–1898). Значно вплинула на розгортання наукової діяльності О.С. Павлова співпраця з видатним дослідником історії візантійського права Цахаріє фон Лінгенталем. Обидва дослідники використовували порівняльно-критико-бібліографічний метод, який передбачав знаходження протографів документів, встановлення історико-літературної спадкоємности редакцій пам’яток. Майже кожну працю сучасники визнавали науковим відкриттям, бо О. П. Павлов прагнув вичерпати питання повністю. Для історичної науки, здебільшого візантиністки, велике значення мали тексти пам’яток візантійського права (Кормчих, Номоканон), списки яких виявляв та аналізував дослідник. Окрім канонічних проблем, віднайдені пам’ятки він використовував, щоб ставити нові питання щодо історії деяких християнських свят, полемічних творів (ці дослідження вченого написані на перетині історії літератури, історії права та історії церкви). Подібно до більшості істориків права, він намагався встановити вплив Візантії на право Русі. Під час роботи в Одесі О. Павлов видав 7 наукових праць.

Друга половина 1870-х–1880-ті роки можуть з дуже вагомими на те підставами бути визначені як виникнення візантиністики в Одесі та Криму. Без перебільшення той період слід назвати передусім “добою Кондакова та Успенського”. Йдеться про професора катедри теорії та історії мистецтв Никодима Павловича Кондакова та катедри загальної історії Федора Івановича Успенського – учня засновника візантиністики в Російській імперії, професора Петербурзького університету В. Г. Васильєвського. Візантиністика була наявна у педагогічній діяльності не лише велетнів одеської візантиністики. Про це, наприклад, свідчить тема на преміяльну роботу, яку запропонував професор В. Юргевич: “Значення Новоросійського краю стосовно старожитностей греко-візантійських та візантійсько-генуезьких”.

Працюючи в Одесі, Н. Кондаков захистив у Москві магістерську та докторську дисертації. Загалом під час перебування в Одесі в 1870-х – 1880-х роках Н. Кондаков опублікував 34 праці. З них 12 були опубліковані в Одесі. До них слід долучити 2 звіти про наукові відрядження та 6 літографованих лекційних курсів. Окрім того, опубліковані в 1889 та 1890 році дві праці були написані здебільшого в Одесі. Майже всі вони прямо чи опосередковано були присвячені Візантії. Г. В. Вернадський вважав, що в Одесі, спираючись на солідну базу своїх робіт з класичної археології, Н. П. Кондаков став сформованим фахівцем у цілком новій для того часу науці візантиністики. Одеський період він називав періодом класичної та візантійської археології в науковій творчості Н. Кондакова⁵. В НУ Н. П. Кондаков підготував двох видатних істориків мистецтва Київської Русі та Візантії. Головним внеском Н. Кондакова в розвиток візантиністики стала його докторська дисертація “История Византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей” (1876).

Ще вагомішою для розвитку візантиністики для одеської науки була діяльність Ф. І. Успенського. Він читав курси “Візантія та хрестові походи”. “Давній період російської та південнослов'янської історії у зв'язку з візантійською”, “Росія та Візантія в IX та X ст.”, “Візантійська історіографія IX та X ст.”, “Візантія у період іконоборців”. Під час праці в Одесі він видав кілька десятків видатних праць з політичної та соціальної культури Візантії, що принесло йому заслужену славу одного з провідних візантиністів Європи.

У 1884 р. в Одесі відбувся VI археологічний з'їзд, якій став надважливим поштовхом для розвитку візантиністики у регіоні, зокрема, інтелектуальним тріумфом Н. Кондакова та Ф. Успенського. Засідання візантійської секції очолив лідер російсько-імперської візантиністики, вчитель Ф. І. Успенського, В. Г. Васильєвський⁶. З доповідями на різну тематику виступили окрім головуючого, Ф. Успенський, Н. Кондаков, В. В. Латишев, А. А. Кунік,

⁵ Кондаков Н. П. Воспоминания и думы. / Н. П. Кондаков – Москва, 2002. – С. 279.

⁶ Аврунина С. Б. Русские Археологические съезды и становление византиноведения в России // Византийский временник. / С. Б. Аврунина – Москва, 1976. – Т. 37. – С. 256–257.

Г. С. Дестуніс, Ю.А. Кулаковський та ін. Найпринциповішими були концептуальні доповіді Ф. Успенського (“О научных потребностях в современном изучении Византии”) та Н. Кондакова (“О научных потребностях в современном изучении византийской археологии”, “О влияниях в области искусства вообще и византийского в частности”). Окрім того Ф. Успенський доповів про візантійських землемірів, рукописах бібліотеки на острові Халки, а Н. Кондаков про константинопольські церкви. З’їзд був важливий в цьому плані, що в роботі секції брали участь декілька візантиністів, зокрема, О. Кірпічніков (на той момент харків’янин), для яких це стало спонукальним чинником їх майбутнього переїзду до Одеси. Доповіді були опубліковані у 3-му томі праць з’їзду.

Здавалося б, від’їзд з Одеси в 1888 р. Н. Кондакова мав істотно послабити розвиток візантиністики в НУ. І хоча деякою мірою це так (тим більше, що його учні, Д. Айналов та Є. Редін, теж не залишилися в Одесі) наприкінці 1880-х – у перше десятиліття ХХ ст. картина розвитку одеської візантиністики не лише не нагадує занепад, а створює враження розквіту, який не вигас повністю навіть у зв’язку з від’їздом з Одеси й Ф. Успенського в 1894 р. Притік свіжих сил відбувався двома шляхами: зовнішнім та внутрішнім.

У НУ влаштувалася низка професорів, вихідців з інших науково-педагогічних центрів. На катедру історії західноєвропейських літератур – Олександр Іванович Кірпічніков⁷, церковної історії – Микола Хомич Красносельцев⁸, римського, державного та руського права – Володимир Вікторович Сокольський, класичної філології – Синодій Дмитрович Пападімітріу, церковного права – Олександр Іванович Алмазов, теорії та історії класичних мистецтв – Олексій Андрійович Павловський, російської мови та словесности – Василь Михайлович Істрин, Петро Осипович Потапов, церковної історії – Олександр Павлович Доброклонський.

Серед цих осіб найбільшою різноманітністю як історик відрізнявся О. Кірпічніков. Його дослідження з історії російської та західноєвропейської літератур, краєзнавства дещо затінили його досить багатий візантинознавчий доробок. Як зазначав сам професор, візантиністикою він захопився в Одесі під впливом Ф. Успенського та Н. Кондакова. Щоправда, частина його доробку присвячена не так суто Візантії, як візантійським впливам на культуру Київської Русі. Зокрема, він вважав, що скоморохи Русі були винятково наслідком візантійського впливу⁹. Передусім з візантійської традиції він встановлював генезу та еволюцію в літературі та побуті низки християнських легенд (Георгія

⁷ Кондратенко А. И. Жизнь и труды профессора А. И. Кирпичникова : (К 170-летию со дня рождения) / А. И. Кондратенко // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2015. – Т. 74, № 3. – С. 50-58.

⁸ Алмазов А. И. Профессор Н.Ф. Красносельцев. Очерк его жизни и учено-литературной деятельности. / А. И. Алмазов – Одесса, 1898. – 48 с.; Истрин В. Труды Н.Ф. Красносельцева в области византийско-славянской литературы / В. Истрин // Поминка по Н.Ф. Красносельцеве. – Одесса, 1899. – С. 53–65.

⁹ Кирпичников А. И. К вопросу о древнерусских скоморохах. / А. И. Кирпичников – СПб, 1891.

Хороброго, Богородицю тощо). Безпосередньо з проблемою поширення християнства з Візантії на Русь пов'язаний нарис історії Херсонесу¹⁰. Безпосередньо візантійській культурі, окрім рецензій, присвячені праці історика про релігійне значення статуй у Константинополі (історик вважав візантійців найзабобоннішими серед всіх цивілізованих середньовічних націй) та “Де взяти матеріали для історії візантійської літератури?”¹¹. В останньому творі він показав значення історичних праць візантійців для дослідження їх літератури.

Спадкоємцем О. Кірпи́чнікова у студіях про вплив візантійської на давньоруську літературу став вже згаданий В. Істрін та П. Потапов. У 1913 р. П. Потапова відрядила Петербурзька Академія наук на Афон, де він відшукав маловідомі візантійські рукописи, які пізніше публікував з коментарями у виданнях АН (здебільшого хроніка І. Зонари). Цікаво, що досить несподівано П. Потапов захистив магістерську дисертацією на зовсім далеку від візантиністики тему з історії російського театру.

Виходець з Казанського наукового осередку М. Красносельцев (символічно, що він помер у 1898 р. в Константинополі, де і був похований) є автором низки цінних праць з історії церкви у Візантії, дослідив особливості виникнення християнських храмів, давньохристиянське мистецтво за даними барельєфів та предметів. Археологічні студії в Константинополі поєднував з ґрунтовним вивченням церковних текстів, багато з яких він уперше виявив у церковних книгосховищах. Зокрема, М. Красносельцев знайшов “Тіпик” церкви Св. Софії в Константинополі, який вважався втраченим. Головну увагу він зосередив на дослідженні літургійних апокрифічних текстів, які мали велике значення для студій про народні релігійні уявлення, описав тексти та порівнював різні списки¹².

Дослідження М. Красносельцева продовжив інший представник Казанської релігієзнавчої школи О. Алмазов, щоправда, відійшовши від власне церковної історії та археології, а зосередившись на вужчих питаннях текстів та літургії¹³.

¹⁰ *Кирпичников А. И.* Очерк истории Херсонеса и его участие в крещении Руси / А. И. Кирпичников // Исторический вестник. – 1884. – Т.9 (Сентябрь). – С. 602–614.

¹¹ *Кирпичников А. И.* Чудесные статуи в Константинополе. / А. И. Кирпичников – Одесса, 1893; *Кирпичников А. И.* Где взять материалы для истории византийской литературы? / А. И. Кирпичников // Журнал Министерства Народного Просвещения. Шестое десятилетие. – Ч. ССLXIII. – 1889. – Май. – С. 23–31.

¹² Див. роботи *М. Красносельцева*: К вопросу о греческих источниках „Беседы трех святителей. – Одесса, 1890; Патриарх Фотий и византийское богослужение его времени // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т. 58. – 1892; Типик церкви Св. Софии в Константинополе (IX в.) // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1892. Т. 2. Византийское отделение, ч. 1. С. 156–254; Рец. на книгу: *И. Андреева* “Константинопольские патриархи от времени Халкидонского собора до Фотия” // Византийский временник. – 1897. – Т. 4. – С. 192–208.

¹³ Див. праці *О. Алмазова*: Тайная исповедь в Православной восточной церкви: Опыт внешней истории. В 3 т. – Одесса, 1894; К истории византийской отреченной письменности (Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры). – Одесса, 1901; Неизданные канонические ответы Константинопольского Патриарха Луки Хрисоверга и митрополита Родосского Нила. – Одесса, 1903.

Розвиток римського та візантійського права, як його історичного продовження, цікавив В. Сокольського¹⁴.

Попри те, що О. Павловський був прямим спадкоємцем Н. Кондакова на кафедрі мистецтв, читав курс історія давньоруського та візантійського мистецтва, візантиністика не була основною сферою його наукових зацікавлень, поступаючись антикознавству, хоча вона й була присутня в його узагальнювальних працях та лекційних курсах з історії середньовічного мистецтва¹⁵.

І все ж найбільш “рафінований” внесок у розвиток візантиністики в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст. зробив народжений в місті Салоніки і випускник Атенського університету, доктор філософії німецького Ерлангенського університету С. Пападімітріу. Він був послідовником видатного візантиніста, професора Атенського університету Константиноса Папаррігопулоса, який юнаком навчався в Одесі, а 8 квітня 1875 р. був обраний почесним членом НУ. Від 1888 р. і до 1917 р. С. Пападімітріу мешкав в Одесі. Окрім викладів у грецькому училищі, ще вагомішою стала його діяльність від 1892 р. на посаді викладача НУ кафедри класичної філології, де він склав і магістерські іспити. Декан історико-філологічного факультету О. Деревницький не шкодував піднесених характеристик, покликаючись на схвальні відгуки фахівців. На його думку, “як знавець грецької мови у всіх стадіях її розвитку п. Пападімітріу можна сміливо сказати, має мало собі рівних не лише серед російських вчених, але і серед вчених Західної Європи”¹⁶. Відомим у науці він став завдяки магістерській та докторській дисертаціям із грецької словесности “Стефан Сахминис и его стихи” (захищена в НУ 1896 р.) та “Феодора Птохопродрома манганские стихотворения” (захищена в університеті Св. Володимира в Києві у 1906 р.). Матеріали для докторської праці С. Пападімітріу збирав у бібліотеках Мюнхену, Парижу, Лондона, Мадриду. Отже, С. Пападімітріу став одеським продовжувачем справи видатного Карла Крумбахера, автора фундаментальних праць з історії візантійської літератури, незадовго до того виданих у Німеччині. На 1915 р. С. Пападімітріу був автором 31 праці. Вчений підтримував тісні контакти зі своєю Батьківщиною Грецією. Брав участь у міжнародних конгресах в Атонах. Нагороджений грецьким орденом Спасителя.

О. Доброклонський в Одесі працював над головною справою свого життя, докторською дисертацією про одного з найвидатніших візантійських церковних діячів, лідерів іконошанувальників, Теодора Студійського. На основі численних архівних джерел, порівняльного аналізу списків церковних пам’яток, деякі з яких (один зі списків “Житія” Теодора) вперше залучались до історіографії,

¹⁴ Сокольский В. О характере Эпаноги / В. Сокольский // Византийский временник. – 1894. – Т. 1. – С. 17–54.

¹⁵ Павловский А. А. Курс по истории древнего искусства. / А. А. Павловский – Одесса, 1905; Очерк истории русского искусства // История искусства с древних времён до наших дней / Под ред. А. А. Павловского. – Вып. 1. – СПб., 1907.

¹⁶ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 16. – Арк. 22-23.

О. Доброклонський прагнув висвітлити не лише життєвий шлях Теодора, але й створити широку панораму суспільного та церковного розвитку Візантії доби іконоборства. Він вперше ґрунтовно опрацював листування монаха¹⁷. В 1916 р. в Московській духовній Академії він захистив дисертацію доктора церковної історії. О. Доброклонський планував видати другий том цієї праці, в якому мав розглянути погляди Студита з питань іконопоклоніння та аскетизму. Однак після еміграції історика всі підготовчі матеріали залишились в Одесі і своєї праці він не продовжив. Дисертація принесла одеському професорові визнання: Петроградська Академія наук надала О. Доброклонському премію М. Ахматова, Святіший Синод – повну премію в розмірі 1 тис. рублів на 17-му конкурсі митрополита Макарія, а Петроградська духовна академія обрала його своїм почесним членом. Одеський рецензент О. Ристенко дуже прихильно сприйняв працю старшого колеги¹⁸.

Незважаючи на відсутні складнощі, в НУ формувалася і власна школа візантинознавців. Найвагоміший внесок в її формування зробили Ф. Успенський та В. Істрін.

Під керівництвом професора низка студентів написали візантинознавчі студії: Зігфрід Ашкеназі “Військовий устрій Візантії від III до VII ст.”; три роботи на тему “Ліутпранд Кремонський та його посольство до Константинополя” написали Віктор Сосняков, Моїсей Брун, Франц Режабек. Уривок з роботи М. Бруна про вплив Візантії на Південну Італію у IX та X ст. був опублікований у 37 томі “Записок” НУ. То був перший випадок публікації роботи студента у цьому виданні. У 1892 р. А. Готліб отримав золоту медаль за роботу “Про військовий устрій Візантійської імперії”, а Абраам Нейфельд за роботу “За кодексами Теодора та Юстиніяна вивчити статті про землеволодіння та селянський стан” – срібну.

Першим та єдиним завершеним одеським аспірантським “проектом” Ф. Успенського став народжений у Богемії вихованець миколаївської гімназії Франц В’ячеславович Режабек (1856–1920), студент НУ в 1879–1884 роках, та у 1885–1887 рр. – професорський стипендіят. У 1891 р. Ф. Режабек уклав покажчик імен та виразів для майже 440-сторінкової книги Ф. Успенського “Очерки по истории византийской образованности”. Восени 1888 р. чеського історика обрали приват-доцентом катедри загальної історії НУ, де він і викладав до 1905 р. спецкурси “Візантія у добу македонської династії”, “Історія військового ладу Візантії”, “Селяни та сільське землеволодіння у Візантії”. Хоча магістерська дисертація вченого була присвячена античності, в його доробку присутні і візантинознавчі праці. Докторську дисертацію він готував про військовий устрій

¹⁷ Доброклонский А. П. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский. / А. П. Доброклонский – Ч. 1–2. – Одесса, 1913–1914. – 972 с. + 569 с.

¹⁸ Исторический вестник. – 1915. – июнь. – С. 1006–1007; Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – 1915. – Т. 4. – В. 1.

Візантії. Він відвідав Константинополь, де містився Російський археологічний інститут під керівництвом його вчителя Ф. Успенського. Напевно, між вченими відбулася зустріч. Улітку 1904 р. Ф. Режабек відвідав Відень та Берлін, а влітку наступного року працював у Паризькій Національній Бібліотеці. Внаслідок цих поїздок з'явилась стаття з оглядом літератури про військовий устрій Візантії та відносини Візантії та Західної імперії, з глибшим історіографічним аналізом¹⁹. Кілька рецензій на праці провідних візантиністів він опублікував у “Летописи” Історико-філологічного товариства при НУ²⁰.

Усі шанси стати візантинознавчим “аспірантським” проектом Ф. Успенського мав Олексій Костянтинівич Дімітріу (1857–1925). Від 1 січня 1892 до 1 березня 1894 р. він був стипендіатом при кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету НУ. В цей період він розвинув великий дослідницький темп. Дві його візантинознавчі праці (одна в галузі дипломатики, інша – історіографії (про творчість Прокопія Кесарійського)²¹ помітили сучасники (зокрема, видатний німецький візантиніст К. Крумбахер) та молодші фахівці. О. Дімітріу зробив вдалу кар'єру педагога в середніх навчальних закладах, але в науку так і не повернувся.

Варто згадати і про Миколу Дмитровича Знойка, випускника істфаку НУ 1886 р. Як і багато хто із слухачів Ф. Успенського, він обрав кар'єру шкільного вчителя, проте історичні студії не залишив. Головним внеском М. Знойка в науку стали дві його статті в авторитетному часописі “Журнал Министерства народного просвещения”, присвячені взаєминам Візантії та Київської Русі²². Обидві статті рясніють покликами на праці Ф. Успенського, з яким він спілкувався і надалі. Є в них згадка і про працю О. Дімітріу. На праці М. Знойка та О. Дімітріу Ф. Успенський покликався у своїй фундаментальній історії Візантійської імперії.

Хоча Ф. Успенський не був формальним керівником іншого випускника НУ, відомого славіста, професора кафедри слов'янської філології НУ М.Г. Попруженка, але мав на нього великий вплив. Наприкінці 1920-х рр. М. Попруженко згадував: “Я познайомився з Успенським у 1884 р., коли був

¹⁹ *Режабек Ф. В.* О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904) / Ф. В. Режабек // Записки Новороссийского университета. – 1905. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 1–36.

²⁰ *Ф. Р.* [Франц Режабек] Рец. на: Васильевский В.Г. Обзор трудов по византийской истории. СПб., 1890; *Безобразов П. В.* Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл. / П. В. Безобразов Москва, 1890 // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 2. – 1892. – С. 65–96.

²¹ *Димитриу А. К.* К вопросу о договорах русских с греками / А. К. Димитриу // Византийский временник. – Т. 2. – 1895. – С. 531–550 (див. перевид: *Димитриу А. К.* К вопросу о договорах русских с греками // Византийская цивилизация в освещении российских ученых: в 2 т. / сост.: П.И. Жаворонков. – Москва, 1999. – Т. 1: 1894–1927. – С. 112–131).

²² *Знойко Н. Д.* О посольстве Калокира / Н. Д. Знойко // ЖМНП. – Т. 4. – 1907. – С. 229–273; *Знойко Н.Д.* О походах Святослава на Восток // ЖМНП. – 1908. – № 12. – С. 258–300.

студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету в Одесі. Від моменту нашого знайомства і до самої його смерті мої стосунки з ним залишалися близькими як із глибоко поважним вчителем та другом²³. Як свідчать листи Ф. Успенського до М. Попруженка з Константинополя та Петербургу, він взяв на себе місію не лише наукового радника, друга, колеги, але й морального надхненника, який закликав науковця духовно не занепадати. М. Попруженко став одним з співробітників Російського Археологічного Інституту в Константинополі, відповідав за друк перших томів “Известий” Інституту в Одесі. Тобто, по-суті, на початку існування Інституту виконував функції секретаря. Зустрічі між вченими відбувалися в Одесі, куди навідувався Ф. Успенський, та за кордоном, де його як мінімум двічі відвідав М. Попруженко. В 1899 р. зустріч між ними відбулася в Болгарії, де вони відвідали місця розкопок. Улітку 1907 р. М. Попруженко зустрівся з вчителем у Константинополі, отримав цінні поради²⁴. Студії М. Попруженка над середньовічними болгарськими текстами (передусім “Синодиком” царя Бориса) значною мірою спиралися на висновки та поради вчителя. У цих працях передусім висвітлювалося явище богомільства та пов’язаних з ним текстів. Саме богомільству присвячені змістовні роботи його студентів Георгія Кеселінова та Івана Кузнєцова. За свою студію І. Кузнєцов отримав золоту медаль.

В. Істрін підготував до наукової діяльності своїх студентів Олександра Васильовича Ристенка та Сергія Григоровича Вілінського, у роботах яких репрезентовано широку палітру впливу візантійської літератури на давньоруську, виявлено нові палеографічні нюанси дослідження візантійських наративних джерел²⁵. Обидва учні часто їздили в наукові відрядження, зокрема О. Ристенко брав участь у семінарах К. Крумбахера.

Найголовнішим успіхом В. Сокольського як викладача юрфаку було консультування роботи Микола Ісааковича Тіктіна про вплив візантійського права на російське, за яку автор отримав у 1895 р. золоту медаль, а його робота була надрукована²⁶. Срібну медаль за працю на ту ж тему отримав Тавгерідзе.

Візантинознавча “хвиля” захопила не лише відповідних спеціалістів, але й осіб далеких від візантиністики. Професор катедри загальної історії Євген Миколайович Щепкін був фахівцем з нової історії Західної Європи. Проте, він

²³ Попруженко М. Г. България в трудовете на Т.И. Успенски / М. Г. Попруженко // Македонски преглед. – № 1928. – С. 83.

²⁴ Попруженко М. Г. Из-за границы. Лето 1907 года. / М. Г. Попруженко – Одесса, 1908. – С. 2.

²⁵ Рыстенко А. В. Легенда о Св. Георгии и драконе в византийской и славяно-русской литературах // Записки Императорского Новороссийского университета. / А. В. Рыстенко – Т. 112. – 1909. – С. 1–542.

²⁶ Тиктин Н. И. Византийское право как источник Уложения 1648 года и новоуказных статей: Опыт историко-сравнительного исследования. / Н. И. Тиктин – Одесса, 1898. – 227 с.

зацікавився й історією Візантії²⁷, в чому можна побачити вплив його брата В.М. Щепкіна, що займався історією візантійського мистецтва. Видання праці О. Доброклонського спонукало Є. Щепкіна та його учня Петра Біцилли²⁸ відгукнутися рецензіями. І якщо молодий П. Біцилли був в захопленні від тієї праці, то Є. Щепкін дав оцінку з позицій одного зі своїх найбільших зацікавлень – методології історії²⁹. Важливої проблеми про візантійський феодалізм торкнувся одеський кавказознавець Симон Аваліані³⁰. Належачи до яскравих західників у громадському житті Одеси, грузинський історик задекларував свою повну згоду з існуванням візантійського феодалізму, хоча нині точка зору про універсальність феодалізму зазнає істотної критики.

Кінець 1880-х - 1890-ті роки були часом оформлення візантиністики в Європі як галузі науки, її інституціоналізації. Провідні позиції мали німецькі вчені Г. Герцберг, К. Крумбахер та ін. У 1892 р. у Мюнхенському університеті була заснована катедра візантійської філології на чолі з К. Крумбахером. У 1899 р. у Сорбонні з ініціативи Ш. Діля запроваджено курс візантинознавства, а в 1907 р. засновано катедру. В 1906 р. катедра візантійської філології була заснована в Римському університеті. У 1892 р. почав виходити часопис “Byzantinische Zeitschrift”. У Петербурзі 1894 р. започатковано видання часопису “Византийский временник”.

Південна Україна, здебільшого Одеса, не лише не відставала у цьому процесі, а виступала як один із провідних центрів інституціоналізації візантиністики. Візантія була предметом популяризації у громадських об'єднаннях Одеси – передусім в Одеському Слов'янському добродійному товаристві Кирила та Methodія, в якому брали найактивнішу участь Ф. Успенський, О. Кірпічников та ін. Найпотужніше тема візантійського впливу на Русь пролунала наприкінці 1880-х років у контексті святкувань ювілею Кирила та Methodія. Багато для популяризації Візантії в Одесі зробило Грецьке добродійне товариство. Зокрема, в 1915 р. у грецькому клубі “Омонія” М. Санія прочитав лекцію на тему “Візантійська цивілізація”³¹.

Наприкінці 1880-х років у Криму та в Одесі виникли нові наукові товариства, одне з яких було прямо орієнтоване на вивчення Візантії, що було унікальним

²⁷ Щепкин Е. Н. Васильевский В. Г. как политико-социальный историк Византии // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – Т. 8. – 1900. – Отд. 5. – С. 20–22.

²⁸ ИВ. – 1915. – июнь. – С. 1006–1007. Див. також близькі до візантології роботи П. Біцилли *Бицилли П. Падение Римской империи.* / П. Бицилли – Одесса, 1919; *Бицилли П. Элементы средневековой культуры.* / П. Бицилли – Одесса, 1919.

²⁹ Щепкин Е. Аскетизм христианского Востока (обзор новой литературы) [Текст] / Евгений Николаевич Щепкин // Исторические известия Исторического общества при Московском университете. – 1916. – № 2. – С. 39–48.

³⁰ Авалиани С. Л. Рец. Яковенко П. К истории иммунитета в Византии – Юрьев, 1908 / С. Л. Авалиани // Журнал Министерства юстиции. – № 8. – 1909. – С. 402–407.

³¹ Южная мысль. – 1915. – 14 марта.

явищем для Російської імперії із одним з небагатьох явищ у тогочасному науковому світі.

У 1887 р. в Сімферополі, зокрема під впливом одеського археологічного з'їзду, виник історіографічний центр – Таврійська вчена архівна комісія. Саме розташування комісії спонукало її перетворитися в тому числі на центр візантиністики, хоча теж в істотно “розбавленому” давньоруському контексті, як і в діяльності ОТІС. У періодичному виданні комісії “Известиях” фіксуємо лише 5 праць (одна з них велика монографія), що прямо чи опосередковано (переважно йдеться про візантійсько-руські взаємини та взаємовпливи) охоплювали візантинознавчу тематику³². Цікаво, що найбільшу увагу цьому аспектові приділив не фаховий історик, а доктор медицини Харківського університету, автор низки кримознавчих краєзнавчих нарисів Євген Ерастович Іванов – головний лікар шпиталю Червоного хреста в Севастополі. В його книзі про історію Херсонесу 15–25 розділи (с. 61–136) присвячені візантійському періодові. У другій частині праці розкопкам Херсонесу візантійського періоду присвячено 20–32 розділи (с. 225–288).

Ф. Успенський згадував, що він разом з Кірпи́чниковим, Красносельцевим, Кондаковим “склали гурток з метою поглибити візантійські студії та збиралися разом у певні дні, щоб читати джерела та обговорювати деякі питання, які були складні для кожного поодиноці”³³. Цей гурток став зародком Історико-Філологічного Товариства при НУ (далі – ІФТ), статут якого затверджено наприкінці 1888 р. Причиною появи ІФТ було передусім те, що хоч у складі дійсних та почесних членів найстарішого історичного товариства Одеси ОТІС була низка візантиністів (С. Ламброс, Ф. Успенський, Н. Кондаков, Ю. Кулаковський, Б.А. Панченко, С. Пападімітріу, П. Потапов, О. Ристенко), воно переважно зосереджувалося на антикознавстві та періоді вже після анексії Південної України Російською імперією. Візантинознавство виринали у доповідях та статтях членів ОТІС лише зрідка (власне Візантія прямо згадувалася у назві однієї статті: Ф. Успенського 1915 р.³⁴, що з’явилася внаслідок його недовгого перебування в Одесі. Тоді ж Є. Щепкін виголосив доповідь “З історії русько-візантійських зв’язків”, але вона не була надрукована).

³² *Маслов П. В.* Поход Св. Князя Владимира на Корсунь / П. В. Маслов // Известия Тарической ученой архивной комиссии (ИТУАК). – В. 53. – 1916. – С. 7–37; *Бертъе-Делагард А. Л.* Каламита и Феодоро / А. Л. Бертъе-Делагард // ИТУАК. – № 55. – 1919. – С. 1–44; *Иванов Е. Э.* Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк / Е. Э. Иванов // ИТУАК. – 1912. – В. 46. – С. 1–378; *Платонов С. Ф.* Летописный рассказ о крещении княгини Ольги в Царьграде / С. Ф. Платонов // ИТУАК. – В. 54. – 1918. – С. 182–186; *Айналов Д. В.* История древнерусского искусства. Киев-Царьград-Херсонес / Д. В. Айналов // ИТУАК. – В. 57. – 1920. – С. 136–248.

³³ *Успенский Ф. И.* Памяти Никодима Павловича Кондакова / Успенский Ф. И. // Известия АН СССР. – Сер. 6. – 1926. – Т. 20. – № 9. – С. 569.

³⁴ *Успенский Ф. И.* Первые страницы Русской летописи и византийские переходные сказания / Ф. И. Успенский // ЗООИД. – Т. 32. – 1915. – С. 199–228.

Першим головою ІФТ від 27 квітня 1889 р. до травня 1895 р. був Ф. Успенський, товаришем голови – О. Кірпічніков. У подальшому товариство очолювали такі причетні до візантиністики як вже згадані професори В. Істрін (1904–1907 рр.), О. Доброклонський (1907–1910 рр.), С. Вілінський (1911–1916 рр.). На засіданні Правління 6 лютого 1891 р. прийнято пропозицію професорів Ф. Успенського, О. Кірпічнікова, О. Кочубінського, Ф. Корша, М. Красносельцева, Ф. Леонтовича про заснування візантійського відділення ІФТ³⁵. Відкриття відділення приурочили до тисячоліття від дня смерти константинопольського патріярха Фотія. Головою відділення обрано видатного мовознавця, згодом академіка, Ф. Корша, проте дуже скоро він залишив Одесу, як і Ф. Успенський та О. Кірпічніков. Це боляче вдарило по потенціалові товариства і призвело до занепаду відділення. Відтак 5 листопада 1898 р. воно відродилося вже у вигляді “візантійсько-слов’янського” на чолі з В. Істриним.

У 1907 г. В. Істрін залишив Одесу, а в 1909 р. відділення очолив О. Алмазов, який і керував його роботою до свого від’їзду з Одеси в 1913 р. Це призвело до мінімізації діяльності відділення, але, візантійську тематику широко і постійно репрезентувало ІФТ. Головними локомотивами товариства були місцеві історики та філологи. Окрім вже названих, це передусім найплідніший з них С. Пападімітріу³⁶ та О. Павловський, Ф. Режабек, О. Дмітріу³⁷, М. Г. Попов³⁸.

ІФТ було й центром історіографії візантиністики, долучившись до оцінки видатних візантинознавчих праць колег з інших регіонів³⁹, коли йшлося про вшанування пам’яті видатних візантиністів В. Васильєвського, М. Красносельцева, О. Павлова. Членами ІФТ була низка видатних візантиністів з інших центрів Російської імперії та з закордону: К. Крумбахер (Мюнхенський

³⁵ Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1890/91–1892/93 гг. // *Летопись Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете (ЛИФОИНУ)*. – Одесса, 1894. – Т. III. – С. 2.

³⁶ *Пападимитриу С. Д.* Две народные песни у Анны Комниной / С. Д. Пападимитриу // *ЛИФОИНУ*. – Т. II. – 1892. – Отд. I. – С. 281–287; *Пападимитриу С. Д.* Иоанн II, митрополит Киевский и Феодор Продром / С. Д. Пападимитриу // *ЛИФОИНУ*. – Т. X. – 1902. – Визант.-слав. отд. VII. – С. 1–54; *Пападимитриу С. Д.* К статье “Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения” // С. Д. Пападимитриу // *ЛИФОИНУ*. – Т. VII. – 1899. – С. 207–210; *Пападимитриу С. Д.* Критические этюды к средневековым греческим текстам // *ЛИФОИНУ*. / С. Д. Пападимитриу – Т. IV. – 1894. – Отд. I. – С. 150–177; *Пападимитриу С. Д.* Стефан Сахликис и его стихотворение *Αφῆρησις Παράξενοσ* // С. Д. Пападимитриу // *ЛИФОИНУ*. – Т. VI. – Визант. отд. III. – 1896. – С. 1–256; *Пападимитриу С. Д.* Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения / С. Д. Пападимитриу // *ЛИФОИНУ*. – Т. VII. – Визант. отд. IV. – 1899. – С. 1–48.

³⁷ *Димитриу А. К.* К вопросу о *Historia Arcana* / А. К. Димитриу // *ЛИФОИНУ*. – Т. IV. – Визант. отд. II. Исследования. – 1894. – С. 258–301.

³⁸ *Попов Н. Г.* К византийской истории X века / Н. Г. Попов // *ЛИФОИНУ*. – Одесса, 1894. – Т. IV. – Отд. I. – С. 302–308.

³⁹ *Обзор новейшей литературы по византиноведению* // *ЛИФОИНУ*. – Т. IV. – 1894. – Отд. II. – С. 65–128; *Обзор новейших трудов по византиноведению* // *ЛИФОИНУ*. – Т. II. – 1892. – С. 65–136.

університет), Й. Стрижигівський (Віденський університет), В. Г. Васильєвський, Г. С. Дестуніс (Петербург), П. В. Безобразов (Московський університет), Д. Ф. Беляєв, С. П. Шестаков (Казанський університет). Більшість з них публікувалися в “Летописи” ІФТ⁴⁰. Вочевидь, потенціал ІФТ підірвала смерть Г. Дестуніса в 1895 р., В. Васильєвського в 1899 р. та Д. Беляєва в 1901 р.

За весь період існування ІФТ видало 18 томів своєї “Летописи” –збірника наукових праць, здебільшого доповідей, що пролунали на його засіданнях. З них 7 томів були збірниками візантійського (т. 2, 4, 7) та візантійсько-слов’янського відділення (т. 8, 10, 13, 16). Кілька візантинознавчих статей було в останньому томі ІФТ, що містив збірник праць В. Григоровича. Було зібрано, але так і не видано окремий том на честь ювілею Ф. Успенського, що безумовно містив візантинознавчі матеріали. У “Летописи” побачили світ 50 статей 21 авторів на візантинознавчу тематику. Найбільше надруковано статей Ф. Успенського (7, щоправда серед них 5 – невеликі рецензії), С. Пападімітріу (7) та М. Красносельцева (6). Переважно ці праці можна визначити як палеографічні та пам’яткознавчі з очевидним філологічним ухилом. Внутрішня історія Візантії була присутня у всіх працях як тло.

Процесу інституціоналізації візантиністики в Одесі сприяла жвава участь місцевих науковців у провідному часописі візантиністів Російської імперії “Византийском временнике”. Зауважимо, що одесити Ф. Успенський та О. Кірпічніков за рік до його появи надрукували детальний огляд згаданого часопису К. Крумбахера, тим самим дали поштовх заснувати аналогічний часопис в Російській імперії⁴¹. На сторінках “Византийского временника” надруковано статті О. Кірпічнікова (10 рецензій), М. Красносельцева (7 рецензій), С. Пападімітріу (4 проблемні статті), В. Сокольського, М. Попруженка, О. Дімітріу та Ф. Успенського – по одній проблемній статті. Окрім того, В. Лазурський опублікував некролог О. Кірпічнікова з наголосом на його науковій діяльності, а С. Пападімітріу – видатного грецького мецената та урядовця Одеси Г. Маразлі.

Діяльність ІФТ значною мірою посприяла, так би мовити, повноправному впровадженню візантиністики до навчального процесу НУ. Згідно з університетським статутом 1884 р. в університетах Російської імперії мала існувати кафедра візантинознавства. Але реальність виявилася значно менш оптимістичною, адже така кафедра вимагала фахівця дуже високого мовного і

⁴⁰ Шестаков С. П. Кандид Исаврийский / С. П. Шестаков // ЛИФОИНУ. – Т. IV. – 1894. – Отд. I. – С. 124–149; Дестунис Г. С. Живые остатки византийской терминологии / Г. С. Дестунис // ЛИФОИНУ. Т. II. – 1892. – Отд. I. – С. 1–24; Беляєв Д. Ф. Евкитрий Св. Константина при Порфириевой колонне на форе Константина и совершавшиеся там обряды / Д. Ф. Беляєв // ЛИФОИНУ. – Т. IV. – 1894. – Отд. I. – С. 1–22; Беляєв Д. Ф. Придворный и церковный уставы о положении Евдома (с планом Константинополя) / Д. Ф. Беляєв // ЛИФОИНУ. – Т. VI. – 1896. – С. 365–379; Беляєв Д. Ф. Храм Богородицы Халкопратийской в Константинополе / Д. Ф. Беляєв // ЛИФОИНУ. – Т. II. – 1892. – Отд. I. – С. 85–106.

⁴¹ Журнал министерства народного просвещения (ЖМПН). – 1893. – № 7. – С. 231–272.

загальнонаукового рівня. Відтак 10 березня 1898 р. В. Істрін підготував записку про необхідність запровадити обов'язковий курс візантійської філології для студентів словесного відділення НУ. Дня 31 жовтня 1898 р. в НУ створили комісію у складі професорів О. Павловського, І. Линниченка, В. Істріна, В. Мочульського, П. Лаврова, С. Пападімітріу, що ухвалила рішення просити в міністерства освіти дозволу заснувати окрему катедру візантійської філології для викладів студентам слов'янського відділення історико-філологічного факультету⁴².

Кроком на шляху реалізації цієї ініціативи було запровадження С. Пападімітріу у 1899 р. на слов'яно-руському відділенні спеціальних практичних занять з візантинознавства, на яких студентам 3 та 4 курсів він читав та пояснював на практичних заняттях уривки з протонародних візантійських творів⁴³. Відтак 20 грудня 1899 р. імператор підписав наказ про створення катедри, хоча вочевидь йшлося фактично про особу професора, а саме С. Пападімітріу. Дня 20 березня 1900 р. С. Пападімітріу призначили виконувачем обов'язків професора катедри візантійської філології НУ. До того вже згаданий курс С. Пападімітріу читав як необов'язковий. Цю подію слід визнати неординарною, адже це була єдина така катедра в університетах Російської імперії. Вже в 1928 р., зауважуючи цей факт, Г. Лозовик зазначав, що ця “екстра-ординарна професура візантійської філології зуміла розгорнути широку наукову діяльність”⁴⁴. Тим самим він фактично похвалив С. Пападімітріу, з якихось причин не назвавши його.

У 1907 р. приставка “в.о.” відпала. Екстраординарним професором цієї катедри С. Пападімітріу був до 1909 р. Тоді його призначили ординарним професором катедри класичної філології, де працював до того. Візантійську філологію він продовжив читати три години на тиждень на тимчасових засадах⁴⁵. У викладах С. Пападімітріу головно зосереджувався на читанні курсів з історії візантійської літератури. Комісія для вироблення нового університетського статуту 1902 р. планувала запровадити катедру візантинознавства в НУ.

Наступний крок у процесі інституціоналізації візантиністики в НУ припав вже на останні роки його існування. У 1917–1919 роках візантиністика була присутня в курсах з історії мистецтв професора катедри теорії та історії мистецтв Миколи Львовича Окунєва. Рятуючись від комуністичного хаосу в Росії, до Одеси повернувся Н. Кондаков, у 1917 р. обраний почесним членом НУ. Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. на посаді приват-доцента він читав по чотири години на тиждень курс з історії Візантії⁴⁶. Вочевидь, візантійську тематику він репрезентував в курсі з історії ікони. За відгуком Н. Кондакова, 23 червня 1919 р.

⁴² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2605.

⁴³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2606. – Арк. 178.

⁴⁴ Лозовик Г. Н. Десять лет русской византологии (1917-1927) / Г. Н. Лозовик // Историк-марксист. – 1928. – Т. 7. – С. 228.

⁴⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1509.

⁴⁶ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 201. – Арк. 14-15.

Рада НУ одногосно обрала О. Доброклонського на катедру візантійської філології, перейменовану разом з тим на катедру історії візантійської культури⁴⁷. Окрім того, наприкінці 1919 – на початку 1920 років НУ кооптував до свого складу колишнього професора Київської Духовної Академії Миколу Степановича Гросу⁴⁸. Попри свій попередній високий статус, в НУ йому дісталось лише місце приват-доцента катедри історії Візантії та історії церкви. Від березня до травня 1920 р. М. Гросу читав курс історії Візантії, історії християнської церкви та історії російської церкви⁴⁹. У березні 1919 р. юрфак НУ прийняв у приват-доценти катедри державного права як лектора необов'язкового курсу “Історія та теорія відносин між державою та церквою”⁵⁰ Платона Петровича Соколова – колишнього професора катедри церковного права університету Св. Володимира, зокрема, автора праць “Церковномайнове право в Греко-римській імперії”, “Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в.”.

Візантиністика була репрезентована і в навчальних курсах у своєрідній філії НУ – Одеських вищих жіночих курсах. О. Павловський викладав на ОВЖК у 1909/1911 н. р. курс “Історії візантійського мистецтва” для мовного відділення (2 год.) та в 1912 р. “Візантійське мистецтво” для II, III курсів (2 год.). Потім цю тематику продовжив М. Окунев. Є. Щепкін у середині 1910-х років на тиждень 2 години викладав курс історії Візантії.

У жовтні 1918 р. у Сімферополі відкрився ще один центр науки – Таврійський університет. Курси, що торкалися візантійської тематики у ньому читали Д. Айналлов та Б. Греков.

На завершення студії варто наголосити, що візантинознавчі праці південноукраїнських візантиністів привертали увагу колег з інших наукових центрів. Праці С. Пападімітріу зацікавили К. Крумбахера та юр'ївського антикознавця О.В. Нікітського⁵¹; О. Берт'є-Делагарда та О. Дімітріу – М. Грушевського⁵²; В. Бенешевича – праці О. Алмазова⁵³. Вже у статусі петербурзького професора працю О. Доброклонського піддав авторитетній

⁴⁷ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2051. – Арк. 12, 103.

⁴⁸ Див. про М. Гросу: *Файда О.* Микола Гроссу та його візантиністичні студії / О. Файда // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – №5–6. – С.95–105.

⁴⁹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 62, 46.

⁵⁰ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 125. – Арк. 123.

⁵¹ *Никитский А. В.* Рец. на: Пападимитриу С. Стефан Сахликис и его стихотворение “Αφῆρησις Παράξενος” / А. В. Никитский // *Византийский временник*. – 1897. – Т. 4. – С. 653–667.

⁵² *Грушевський М.* Рец. на: Берт'є-Делагард А. Л. Как Владимир осаждал Корсунь // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. 1910. кн. 1 / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – Т. СІХ. – 1912. – Кн. III. – С. 178–181; *Грушевський М.* Рец. на: Димитріу А. К вопросу о договорах русских с греками (Византийский Временникъ 1895, IV, с. 531–550) / М. Грушевський // *ЗНТШ*. – 1897. – Т. XVI. – Кн. II. – С. 3–4.

⁵³ *Бенешевич В. Н.* Проф. А. И. Алмазов: Законоправильник при русском Требнике / В. Н. Бенешевич // *ЖМНП*. – Ч. 353. Июнь. – СПб., 1904. – С. 397–425.

критиці Ф. Успенський⁵⁴. Навіть праця студента М. Тіктіна викликала декілька рецензій петербурзьких колег⁵⁵.

Отже, попри не такий уже й величезний кількісно доробок, південноукраїнська візантиністика зробила відчутний внесок у загальний процес осмислення візантійського феномену в історії, передусім культурних аспектів. Попри те, в інфраструктурних питаннях одеські науковці зробили справжній новаторський прорив, заснувавши ІФТ та катедру візантійської філології. Безумовно, все це не могло би статися без присутності в Одесі кількох велетнів візантиністики, які свідомо обрали Одесу, як місто розташоване ближче до Константинополя, як носія певного історичного духу Візантії. Маємо факт цікавого переплетіння географічних, особистісних та наукових чинників в історіографії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. візантиністика стала певною візитною картою південноукраїнської історіографії, дещо поступаючись за інтенсивністю лише місцевому антикознавству.

THE DEVELOPMENT OF BYZANTINE STUDIES IN THE HISTORIOGRAPHY PROCESS IN SOUTHERN UKRAINE IN LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

Olexandr MUZYCHKO

I. I. Mechnikov National University of Odessa
Department of History of Ukraine

The study of the evolution of different branches, trends, directions, schools, of historical science is one of the priorities of modern historiography. This allows you to better see the origins of historiography concepts, identify challenges and opportunities to see the impact of individual and collective factors in scientific research.

The objective of this work is to analyze the development of Byzantine historiography in South Ukraine in late nineteenth century and at the beginning of the twentieth century.

Byzantine studies in Southern Ukraine made a significant contribution to the overall process of understanding the phenomenon in Byzantine history, especially cultural aspects.

Key words: historiographical process, Southern Ukraine, Novorosisky University, Crimea, Byzantine

Стаття надійшла до редколегії 8.09.2016

Прийнята до друку 21.11.2016

⁵⁴ Византийский временник. – 1916. – Т. 22. – В. 1-2. – С. 172–184.

⁵⁵ Журнал Министерства юстиции. – № 2. – 1899. – С. 291–296; Журнал Юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. – 1898. – Кн. 7. – С. 3–6.